

sowych organów i instytucji Unii Europejskiej. W warstwie predyktywnej zauważa się, że dużą nośność realizacyjną mają projekty innowacyjne, zorientowane na umacnianie tożsamości regionalnej oraz likwidację barier rozwoju.

W zestawieniu bibliograficznym wskazuje się bogatą bazę materiałów źródłowych, aktów prawnych (w tym umów Polski z Ukrainą, Białorusią i Rosją) literatury przedmiotu, informacji internetowych w pełni odbijających istotę prezentowanych w studium zagadnień.

Nośność poznawcza prezentowanej książki zawiera się przede wszystkim w: 1. Określeniu istoty współpracy transgranicznej Polski z Ukrainą, Białorusią i Obwodem Kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej; 2. Wskazaniu sil generujących formy współpracy transgranicznej Polski z krajem pogranicza wschodniego; 3. Ukazaniu podmiotów urzeczywistniających współpracę transgraniczną Polski z Ukrainą, Białorusią i Obwodem Kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej; 4. Dostarczeniu bogatej warstwy wiedzy deskryptywnej i eksplanacyjnej dotyczącej euroregionów i współpracy transgranicznej; 5. Zgromadzeniu bogatej bazy źródłowej oraz literatury przedmiotu, wskazującej istotę i znaczenie współpracy transgranicznej.

Andrzej Chodubski

Andrzej Wierzbicki, *Rosja. Etniczność i polityka*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2011, ss. 340.

W warunkach urzeczywistniania współczesnych procesów unifikujących życie kulturowe nośnym wyzwaniem jest tworzenie globalnej społeczności obywatelskiej. Zauważa się tendencje prowadzące do tzw. „obumierania” narodowości i grup etnicznych oraz języków. Ważne zmiany zachodzą obecnie w tej sferze w Rosji. Problem ten został przekonywująco ukazany w prezentowanej książce. Wykład zawarty w niej podzielono na pięć rozdziałów, zatytułowanych kolejno: I. Etniczność i narody Rosji, II. Polityzacja etniczności Rosjan, III. Polityzacja etniczności nie-Rosjan, IV. Etnopolityka Federacji Rosyjskiej, V. Konstruowanie rosyjskiego naroda.

Wykład poprzedza starannie przygotowane pod względem mitologicznym *Wprowadzenie* a kończy *Zakończenie*, *Bibliografia* oraz *Indeks*.

We wstępie wskazuje się, że we współczesnej Rosji można wydzielić trzy etapy formowania etnopolityki. Pierwszy urzeczywistniano w latach 1990–1993, określano go czasem nieokreśloności i demokratycznej euforii. Państwo rosyjskie funkcjonowało wtedy bez ustawy zasadniczej, nie uregulowany był podział kompetencji między centrum i podmiotami federacji. Drugi trwał w latach 1994–1998, był nazywany okresem „umacniania federalizmu”. Przyjęto wtedy koncepcję polityki narodowościowej – ustawę o autonomii narodowo-kulturalnej oraz o polityce w stosunku do rodaków za granicą. Trzeci etap został zapoczątkowany przez objęcie w 1999 r. urzędu premiera przez Władimira Putina. Podkreśla się w wykładzie, że na kształtowanie etnopolityki w Rosji istotny wpływ wywiera dziedzictwo polityki prowadzonej przez władze Związku Radzieckiego.

Istotne zmiany zaczęły zachodzić w sferze narodowościowej i etnicznej po objęciu władzy przez Władimira Putina dążącego do wzmocnienia pozycji państwa rosyjskiego; rzeczywistość ta wzmocniała podatny grunt dla odrodzenia rosyjskiej tożsamości etnonarodowej. Odwoływał się do *russkości*, tworząc fundację *Russkij mir*. Duże nadzieje z tym przywódcą wiązali nacjonaliści rosyjscy (s. 14).

W prezentacji problemu przyjęto hipotezę, że etnopolityka w Putinowskiej Rosji była zorientowana, z jednej strony na przywrócenie dumy narodowej (mocarstwowej) etnicznych Rosjan i wzmocnienie ich świadomości bycia narodem państwowo(mocarstwowo)twórczym oraz nośnikiem cywilizacji rosyjskiej; służyć temu miała koncepcja „suwerennej demokracji”, wzmocnienie państwa, autorytaryzmu i tendencji unitarystycznych poprzez centralizację władzy, ograniczenie roli politycznej elit regionalnych, w szczególności liderów republik, przeciwdziałanie separatyzmowi etnicznym i regionalnym, umacnianie i rozszerzanie się „świata rosyjskiego”, którego podstawą są prawosławie, język rosyjski oraz repatriacja Rosjan zza granicy. Zauważa się też, że strategia etnopolityczna Władimira Putina zmierzała do formowania narodu politycznego (*rossijskiego naroda*).

da) jako wspólnoty obywateli wszystkich narodowości, utożsamianej z silnym państwem (mocarstwem) rosyjskim.

Charakteryzując ogólnie etniczność Rosji uważa się, że od zarania swego istnienia była ona polityczna. Już na Rusi Kijowskiej, a potem w Państwie Moskiewskim wraz ze Słowianami zamieszkiwały ludy ugrańskie, tureckie, bałtyckie, pochodzenia europejskiego i mongolskiego. Asymilacja tej ludności zakończyła się w XIX w. Rosja nie tworzyła jednego narodu, lecz była ogromnym obszarem cywilizacyjnym, ukształtowanym przez Wielkorusów, będących narodem państwowotwórczym.

Wśród cech konstytuujących etniczność zalicza się: 1. Mit pochodzenia i przodków, potwierdzający przynależność do wspólnoty dzięki pochodzeniu z tego samego miejsca, 2. Historię jednoczącą pokolenia, 3. Kulturę dziedziczną, chronioną i przekazywaną potomnym, 4. Terytorium – więź z rzeczywistym bądź mitycznym miejscem pochodzenia, ziemią ojczystą, 5. Solidarność członków wspólnoty etnicznej.

Przypomina się, że w historii Rosji naród pojmowano w kilku kategoriach, m.in. utożsamiano go z 1. państwem, 2. szlachtą lub inteligencją, 3. ludem, chłopstwem, 4. nacją – wszystkie klasy i warstwy społeczne. W ostatnim czasie coraz częściej używa się terminu *narody* w znaczeniu etnicznym, bowiem liczba mnoga słowa *naród* ma prawie wyłącznie znaczenie etniczne (s. 35).

Według spisu ludności z 2002 r. terytorium Federacji Rosyjskiej zamieszkuje przedstawiciele 182 narodów, które można wyodrębnić ze względu na terytorium etniczno-językowe i religijne. Cechą procesów etnodemograficznych Rosji jest spadek liczby ludności, spowodowany niskim poziomem urodzeń i wysoką umieralnością; zmniejsza się populacja słowiańska, natomiast wysoki przyrost naturalny występuje wśród narodów zaliczanych do muzułmańskich.

Zgodnie z Konstytucją Rosji językiem państwowym na całym jej terytorium jest rosyjski; republiki autonomiczne mają prawo posługiwać się własnymi językami, których status jest określony prawnie. Język postrzega się jako ważne ogniwo integracji państwa. Kwestie językowe

określono w 2005 r. w *Ustawie o języku państwowym Federacji Rosyjskiej* (s. 49).

Zauważa się, że funkcjonowanie języków narodów Rosji w przestrzeni społecznej w dużym stopniu zależy od struktury etnicznej republik (udziału narodu tytularnego w populacji republiki), rozmieszczenia terytorialnego oraz poziomu znajomości języka ojczystego. Największy poziom znajomości języków ojczystych występuje wśród narodów zamieszkujących Kaukaz Północny, należących do północnokaukaskiej rodziny języków. W tym do grupy nachsko-dagustańskiej (Awarowie; Czeczeni, Dargiczycy, Ingusze, Lezgin) oraz abchasko-adygejskiej (Kabardyjczycy), a także indoeuropejskiej rodziny języków z grupy irańskiej (Osetyjczycy).

W Rosji największy wpływ na sytuację i procesy etnojęzykowe ma system edukacji. Nauczanie języków ojczystych odbywa się w dwóch typach szkół: z ojczystym językiem nauczania i językiem ojczystym jako przedmiotem nauczania.

Charakteryzując tożsamość narodową wskazuje się, że kształtuje się ona w wyniku złożonego, długotrwałego procesu narodotwórczego. Każde pokolenie od nowa dokonuje przewartościowania swojej świadomości i bytu, formuje tożsamość zgodnie ze współczesnym mu światem. Intensyfikacja procesu narodotwórczego i towarzyszącego mu kształtowania się tożsamości narodowej następuje w najtrudniejszych okresach historii narodu. Powstaje wówczas potrzeba przemyślenia doświadczeń przeszłości i skonstruowania swobodnego systemu społeczno-historycznego, składającego się z najbardziej charakterystycznych dla narodu elementów politycznych, ideologicznych, ekonomicznych, kulturowych. Wszystko to wzbogaca naród, wprowadzając go na wyższy stopień samoorganizacji. Pojawiają się liderzy, stojący na czele walki o interesy narodowe, wyznaczane są cele i zadania rozwoju narodu (s. 57).

Prezentując problem politeizacji etniczności Rosjan wyodrębniono w wykładzie zagadnienia: 1. Tożsamość Rosjan, 2. Mobilizacja etniczna Rosjan, 3. Nacjonalizm rosyjski, 4. Struktura i cechy nacjonalizmu, 5. Przywództwo polityczne Władimira Putina i nacjonalizm rosyjski,

6. Rosyjska Cerkiew Prawosławna wobec nacjonalizmu, 7. Ksenofobia, etnofobia, rasizm. Wskazuje się tu, że etnos rusko-rosyjski od wieków stał się centrum przyciągania etnosów słowiańskich, ugrofińskich, mongolskich, romańskich, indoeuropejskich i innych na obszarze Eurazji. Stosunki etniczne w Rosji nie sprawdzają się tylko do wymieszania narodów – ich kultur, tradycji, języków, obyczajów, lecz także do przeciwstawnej tendencji – zachowania odrębności i tożsamości. W Rosji każdy kto nie identyfikuje się z narodowością rosyjską, żyje jakby w dwóch światach, dwóch wymiarach, staje się nosicielem dwóch typów mentalności: rosyjskiej i nierosyjskiej (s. 63).

Zauważa się, że świadomość i tożsamość Rosjan kształtowała się w warunkach kolektywizmu. Dla środowiska wiejskiego w przedrewolucyjnej Rosji charakterystyczne było życie we wspólnocie, którą nazywano *mir*. Mir był rodziną zwaną braćmi, zamieszkującą jedną lub kilka zagród i wspólnie władającą ziemią. Do określenia tożsamości i charakteru współczesnych Rosjan często odnosi się kategorię *russkost* jako poczucie przynależności do narodu i cywilizacji rosyjskiej, przywiązanie do określonych standardów kulturowych i identyfikacji jednostek jako ruskich (s. 65). Bycnie Rosjaninem oznacza coraz częściej przynależność językową i kulturową, a nie terytorialną i etniczną.

U podstaw rosyjskiej polityki imperialnej, kreowanej przez określone siły społeczne i polityczne, leżało poczucie „obleżonej twierdzy” połączone z „teorią przestrzeni”. Rosja zawsze czuła się otoczona wrogami, starającymi się okrążyć ją ze wszystkich stron. Poczucie zagrożenia zrodziło kompleks okrażenia, a zadaniem władców było przerwanie, rozszerzenie pierścienia okrażenia i zdobycie dostępu do mórz, stanowiących „płuca Rosji”. Rosyjski interes narodowy sprowadzał się do ekspansji terytorialnej, parcia na zewnątrz kosztem poziomu życia ludności. Ekspansja była formą rekompensaty za zacofanie cywilizacyjne Rosji w stosunku do rozwiniętego Zachodu. Rosjanie od wieków patrzyli z nieufnością na Zachód, widząc w nim najgroźniejsze niebezpieczeństwo dla swojej państwowości i wiary, większe nawet niż jarzmo tatarsko-mongolskie. W stosunku do zachodniej części Europy cechował ich

często izolocjanizm, mający charakter obronny pod napływem zachodniej cywilizacji, kultury, obyczajów, a nawet wiary. Ideologia „wroga” miała charakter nie tylko zewnętrzny. Odnosiła się także do sytuacji wewnętrznej (s. 70).

Podkreśla się, że istotną cechą współczesnych Rosjan jest nostalgia za ZSRR. Jednocześnie Rosjanie nie chcą w większości restrykcji tego państwa, jak również reinkorporacji byłych republik radzieckich. Kryzys tożsamości wywołany upadkiem imperium zaowocował chęcią powrotu silnej władzy i ksenofobią. Filarem imperium była Cerkiew, a prawosławie komponentem tożsamości narodowej Rosjan, rdzeniem kultury rosyjskiej. Obecnie odbywa się systematycznie odradzanie tradycji prawosławnej, aczkolwiek nie wzrasta wyraźnie poziom religijności. Zauważa się, że u schyłku istnienia Związku Radzieckiego rosło znaczenie etniczności w życiu społeczno-politycznym. W okresie pierestrojki osłabły ograniczenia, sprowadzające etniczność do sfery folkloru i sztuki. Etniczność uległa stopniowej polityzacji, przyczyniając się do mobilizacji etnokulturowej i etnopolitycznej, kierowanej przez elity etniczne, wykorzystujące wartości chronione w pamięci historycznej i traktowane jako priorytetowe (język, kultura, religia).

Mobilizacja etniczna rodziła się w wąskich kręgach inteligencji i młodzieży studenckiej, obejmując coraz szersze grupy społeczeństwa, a także elity władzy.

Wskazuje się, że etniczając tożsamości rosyjskiej należy rozumieć jako proces zmiany świadomości elit i mas w kierunku postrzegania świata według kryterium etnicznego. Od końca lat 90. XX w. w Rosji zaczęło zyskiwać popularność hasło „Rosja dla Rosjan” (ruskich). Na obecnym etapie rozwoju w odróżnieniu od innych państw postradzieckich Rosja nie etnizuje się, tzn. nie jest „zawłaszczana” przez dominującą wspólnotę etniczną.

Zjawiskiem specyficznym w Rosji jest nacjonalizm, który różni się od jego form ujawniających się w cywilizacji zachodniej. Wyróżnia się jego sfery: 1. elit (ludzie władzy), aparatu administracji, 2. partii parlamentarnych, 3. pozaparlamentarnych ugrupowań politycznych, 4. niestabilnych ruchów radykalnych (skinheadzi, naziści). Wyzwaniem zwolenników nacjionali-

stów Rosji jest budowa etnicznego narodu, na bazie własnego etnosu (s. 95).

Zauważa się, że konstytuującą cechą nacjonalizm rosyjski jest intelektualny i psychoemocjonalny stosunek do Zachodu. Antyzachodnia orientacja ma w państwie tym bogatą tradycję. W rozwoju nacjonalizmu rosyjskiego ważną rolę wyznacza się przywództwu politycznemu Władimira Putina. W procesie tym charakterystyczne ognia stanowią: 1. Przekonanie o wyższości Rosjan nad innymi narodami, tworzącymi strukturę narodowościową Rosji (sprowadzone jedynie do sfery deklaratywności), 2. Świadomości, iż Rosjanie tworzą etnos państwowo-twórczy, dlatego powinni dysponować różnymi przywilejami, 3. Militarizm – wyznaczanie szczególnej roli wojnie i armii w konstrukcji państwa i tożsamości narodowej, 4. Wyobrażenie o organicznej jedności Rosjan – wspólnotcie krwi, pochodzenia, która jest uwarunkowana przeszłością historyczną i znajduje urzeczywistnienie w symbolicznym charakterze jednoosobowej władzy najwyższej, 5. Izolacjonizm, antyzachodniość, przejawiające się w zastosowaniu represji wobec społeczeństwa, poszukiwanie „wroga” zewnątrz i wewnątrz kraju (s. 114).

Wskazuje się przy tym, że najskuteczniejszym źródłem mobilizacji ideologicznej społeczeństwa stało się odwoływanie do zwycięstw militarnych zarówno współczesnych (w drugiej wojnie czeczeńskiej), jak i tych z przeszłości. Najważniejszym świętem jednoczącym Rosjan pozostał 9 maja – Dzień Zwycięstwa w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej, symbolizujący zwycięstwo nad wspólnym wrogiem narodów Eurazji.

Podkreśla się w wykładzie, że celem nacjonalizmu rosyjskiego, jak każdego nacjonalizmu mocarstwowo-politycznego była obrona i realizacja subiektywnie pojmowanych interesów państwa, a nie jakiegokolwiek narodu, nawet dominującego.

Specyfika narodu i państwa rosyjskiego sprawa, iż rosyjski nacjonalizm od zarania miał charakter mocarstwowo-państwowy.

Zjawiskiem charakterystycznym Rosji jest ksenofobia i ekstreizm, aczkolwiek Rosjanie nie mają „wrodzonej” nienawiści do „obcych” czy „innych” (s. 130). Wzrost ksenofobii objaśnia się reakcją na sytuację, w której wielu

ludzi, nie mając doświadczenia w codziennych kontaktach z innymi kulturami, czują się zagrożeni przez swoich bardziej przedsiębiorczych i energicznych sąsiadów. Pojawia się nietolerancja wobec indywidualizmu, własności prywatnej, przedsiębiorczości, osobistego sukcesu. Ksenofobia przekształcała się migrantofobię i etnofobię (s. 133).

Podobnie zarysowano z metodologicznego punktu widzenia polityzację etniczności nie-Rosjan. Wyodrębniono tu zagadnienia: 1. Tożsamość – nie Rosjan, 2. Odrodzenie narodowe i konstruowanie tożsamości – przypadek syberyjskiego „świata tureckiego”, 3. Procesy etnopolityczne i suwerinizacje islamskich narodów Powołża, 4. Etnizacja, islamizacja i separatyzmy Kaukazu Północnego.

Przypomina się, że dla 38 rdzennych narodów Rosji ważnym komponentem tożsamości narodowej jest islam. Jest ona państwem zagrożonym separatyzmami.

Prezentując etnopolitykę Federacji Rosyjskiej wyodrębniono w wykładzie zagadnienia: 1. Podstawy instytucjonalne etnopolityki, 2. Federalizm rosyjski, 3. Reformy ustroju feudalnego, 4. Koncepcje „świata rosyjskiego”, 5. Migracje i polityka demograficzna, 6. Etnopolityka wobec małych narodów. Wskazuje się tu, że najważniejszym podmiotem prowadzącym etnopolitykę w Rosji jest prezydent państwa. Oprócz ogólnopaństwowej koncepcji polityki narodowościowej istotne znaczenie ma realizacja programów regionalnych. Na początku XXI w. zaczęto rozpowszechniać pojęcie *rosskij mir* („świat rosyjski”). Oznacza ono w uproszczeniu *panrusizm* językowo-kulturowy, nawiązujący do ruchów pannaacjonalistycznych, dla których przedmiotem lojalności jest wspólnota pannaarodowa (ponadpaństwowa). W 2007 r. dekretem prezydenta utworzono fundację państwową *Russkij mir*, gdzie określono, że obejmuje ona nie tylko etnicznych Rosjan, a przede wszystkim obywateli tego państwa. *Ruskij mir* rozpoczął kształtować się wskutek dużych migracji w tym państwie. Ich celem było przekształcanie kolonizowanych terytoriów w zintegrowaną część państwa rosyjskiego, co zależało w dużej mierze od czynnika demograficznego, tj. ludzi wojskowych, urzędników, fabrykantów, chłopów przekształcających region, oddziały-

wujących na miejscową ludność i jej tradycyjny tryb życia (s. 224). Charakteryzując politykę migracyjną w Rosji z przełomu XX i XXI w. zauważa się, że nie sprzyjała ona napływowi etnicznych Rosjan.

Z prognoz demograficznych wynika, że rozwój społeczno gospodarczy Rosji będzie uzależniony w dużym stopniu od napływu imigrantów. Prognozy te są w państwie bardzo niekorzystne (s. 239). Entopolityka Rosji dotyczy także małych narodów, wiodących tradycyjny tryb życia i zamieszkujących na swoich odwiecznych terenach, głównie na Północy, ale także na Syberii i Dalekim Wschodzie. Są one narażane na „wymarcie”. W tej sytuacji ustawodawstwo wychodzi na przeciw ich oczekiwaniom i gwarantuje zachowanie własnej odrębności.

W prezentacji wyzwania: konstruowanie rosyjskiego naroda ukazuje się w wykładzie zagadnienia: 1. Russkij naród, 2. Koncepcje rosyjskiego naroda, 3. Perspektywy formowania rosyjskiego naroda. Podkreśla się tu, że w sferze deklaratywnej etnopolityka Rosji zmierza w kierunku formowania rosyjskiego naroda – ukształtowania i utrwalenia poczucia wspólnoty i patriotyzmu obywateli różnych narodowości. Obiektywne uwarunkowania procesu państwowo i narodotwórczego odzwierciedlone w praktyce politycznej, dostarczają argumentów, że Rosja i polityczny *rossijskij narod* nie mogą istnieć bez uwzględnienia w nich roli Rosjan (rusckiego naroda) (s. 251).

W wykładzie wyraża się opinię, że jest możliwe sformułowanie narodu obywatelskiego pod warunkiem przezwyciężenia kilku barier, m.in. etnonacjonalizmu rosyjskiego etnokracji w republikach – wynikającej z etnocentryzmu i dominacji ludności tytułarnej w organach władzy i administracji, niezadawalającej znajomości języka rosyjskiego w środowiskach wiejskich, na obszarach zamieszkiwania danej narodowości (s. 267).

W *Zakończeniu* konkluduje się, że etnopolityka w Rosji charakteryzuje się swoistym dualizmem. Z jednej strony, ujawnia się przywracanie dumy narodowej (mocarstwiej) etnicznych Rosjan, z drugiej zaś – formuje się naród polityczny (*rossijskij narod*) jako wspólnota obywateli wszystkich narodowości, utożsamiana z silnym państwem (mocarstwem) rosyjskim.

Wykład osadzony jest na starannie zgromadzonej bazie źródłowej oraz literaturze przedmiotu, co ukazuje się w formie aparatu naukowego oraz zestawieniu bibliograficznym (s. 305–332).

Oryginalność prezentowanej pracy zawiera się przede wszystkim w: 1. Zarysowaniu kwestii narodowościowych i etnicznych w Rosji w powiązaniu z polityką państwa, 2. Ukazaniu sytuacji narodowościowej i etnicznej z perspektywy kształtowania się tożsamości narodowej i państwowej Rosji, 3. Wskazaniu możliwości i barier w kształtowaniu się nowej „jakości” narodu w Rosji, 4. Określenie rosyjskiej specyfiki podstawowych elementów konstytuujących naród i etniczność, 5. Odwołanie się do bogatej współczesnej myśli politycznej, dotyczącej współczesnych przemian kulturowo-cywilizacyjnych zachodzących w Rosji.

Książka zasługuje na dużą uwagę rosoznawców oraz badaczy współczesnych przemian cywilizacyjnych.

Andrzej Chodubski

Jarosław Ćwiek-Karpowicz, *Rosyjska elita władzy centralnej w latach 2000–2008*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2011, ss. 379.

Powszechnie zauważa się, że szczególną rolę w kształtowaniu życia kulturowego, a w tym politycznego obok „wybitnych” jednostek pełnią elity, co ujawnia się zwłaszcza w procesach decyzyjnych od końca XVIII w. oraz w łdzie określonym mianem demokracji. Elity i ich funkcjonowanie jest wyjątkowe we współczesnej rzeczywistości, gdzie obserwuje się umacnianie się autorytaryzmu w sytuacji osłabiania praktyki demokratycznej. Interesująca w wymiarze poznawczym jest analiza funkcjonowania rosyjskich elit władzy centralnej. Jest ona przedmiotem pogłębionych studiów w prezentowanej książce.

We *Wprowadzeniu* do wykładu wskazano, że głównym celem postawionym w pracy jest ryfikacja tezy o reintegracji elity władzy centralnej w Rosji w latach 2000–2008 w wyniku jej częściowej nomenklaturyzacji. Proces ten polegał na adaptacji przez prezydenta Putina